

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Anadolu ve Kafkasya'daki Kaynak Eserlerde Ümmi Kemal

Ummi Kemal in the sources of Anatolia and Caucasia

Erol ÖZTÜRK

Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü

ozturk@ibu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0001-6493-1443

Öz: Türkiye'deki kaynaklarda 15. yüzyıl mutasavvıf divan şairi Ümmi Kemal'in Horasan'dan Anadolu'ya geldiği bilgisi vardır. Dağıstan kaynakları Endirey'e bağlı Koyunkala adlı bir köyde doğduğunu, gençlik yıllarını Dağıstan'da geçirdikten sonra askerlik için Anadolu'ya gittiğini kaydeder. Anadolu'da Bolu, Niğde, Karaman ve Manisa gibi şehirlerde adına türbeler inşa edilmiş, hayatıyla ilgili menkıbeler yazılmıştır. Eski Anadolu Türkçesiyle yazdığı Divan'ı dönemin önemli eserleri arasında yer alır. Çok sayıda nüshası tespit edilmiş ve üzerine bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Kumuk bilim adamı Salav Aliyev yapmış olduğu çalışmalarda şairi Kumuk edebiyatının ilk müellifi olarak kabul etmiş, Kafkasya'daki sözlü ve yazılı kaynaklardan tespit ettiği şiirlerini Kumuk Türkçesine aktararak neşretmiştir. Tançolpan dergisinde 2017'de yayınlanan Ummu Kamalsız 600 yıl Turganık Taman adlı yazısı bu konuda kapsamlı ve değerli bir araştırmadır. Bu çalışmada Ümmi Kemal hakkında ülkemizdeki kaynaklarda yer alan bilgiler verilecek daha sonra Aliyev'in Ümmi Kemal'e ait olduğunu kabul ederek eserlerinde yayınladığı şiirler sunulacaktır. Yazıda şairin biyografisine katkı sağlamak için Türkiye'deki kaynaklarda yer almayan bilgi ve belgelerin toparlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ümmi Kemal, Kumuk Türkleri, Salav Aliyev.

Abstract: According to sources in Turkey, there is information that sufi divan poet Ümmi Kemal came to Anatolia from Khorasan in the 15th century. Dagestan resources state he was born in a village called Koyunkala in the Endirey region, and after spending his youth in Dagestan, he went to Anatolia for his military service. There are tombs in Anatolia that were built in Bolu, Nigde, Karaman, and Manisa provinces in his name, additionally, there are stories have been written about his life. His Divan which written in Ancient Anatolian Turkish is takes place in his most significant works. Many copies have been identified and scientific studies have been conducted on this work. Kumyk scientist Salav Aliyev, in his studies, recognized Ummi Kemal as the first author in Kumyk literature. He transcribed the poems that he gathered from written and oral sources in the Caucasus into Kumyk Turkish and published them. An article named Ummu Kamalsız 600 yıl Turganık Taman was published in Tançolpan journal in 2017 is the most important and comprehensive study on this particular subject. In this study, information will be given about Ummi Kemal in the resources of our country, consequently, Aliyev's published poems which assumed as written by Ummi Kemal will be presented. The article aims to gather information and documents not found in sources in Turkey to contribute to the poet's biography.

Keywords: Ümmi Kemal, Kumyk Turks, Salav Aliyev.

GİRİŞ

Hayatı hakkında bildiklerimiz belli başlı tarihî kaynaklarla sınırlı olsa da 15. yüzyıl mutasavvıf divan şairi Ümmî Kemal, Anadolu ve Kafkasya'da geniş çevrelerce bilinen bir şahsiyettir. İslam Ansiklopedisinde tekke mensuplarına dayandırılarak verilen bilgiye göre asıl adı İsmail olup Şeyh Mehmed Bedreddin'in dervişlerindedir. Divan'ındaki bir şiirden Halvetî olduğu ve Şeyh Ubeydullah'a bağlı bulunduğu kanaatine varılır. Fuad Köprülü bir başka şiirden hareketle Şeyh Alâeddin Erdebilî'ye bağlı olduğunu söyler (Ünver, 2022: 229).

Menakıpnameler ve Divan'ın bir nüshasının başında yer alan bilgiler şairin Horasan üzerinden Anadolu'ya muhacir olarak geldiğini gösterir. 18. yüzyıl şairi Derviş Ahmed'in *Menâkıb-ı Kemâl Ümmî* adlı eserinde Horasan'dan geldiğini belirten beyitler vardır:

‘Azîz için dedi ba‘zılar el‘ân

Yiri olmuş idi evvel Horâsân

Oradan Rûma anı geldi dirler

Şâfi Sultândan el aldı dirler (Sarıççek, 2016: 301)

Âlî'nin Kühü'l-Ahbar'ında İran'a seyahat ettiği ve birçok tasavvuf büyüğüne hizmet ettiği yazılıdır. 18. yüzyıl şairlerinden Hâkî'nin Niğde hakkında yazdığı bir şiirde yer alan beyit Niğde'de bir müddet yaşamış olabileceğini düşündürür.

Kemâl Ümmî ol sâhib-kemâl

Burada eylemiş arz-ı cemâl (Sarıççek, 2016: 284).

Şeyh Şücâ Menakıbı'nda Nesimî ile birlikte Şeyh Şücâ dergahına gittikleri ve gelişen olaylar neticesinde akıbetleriyle ilgili bazı işaretler olarak ayrıldıkları bilgisi vardır (Yavuzer, 2008: 17). Bu rivayet Latifi tezkiresinde de geçmektedir (Yavuzer, 2008: 50).

Bolu Salnâmesi'nde aslen Buharalı olduğu kaydı vardır (Yavuzer, 2008: 23). Latifi ve Âlî Mustafa Efendi Ümmî Kemal'in Karamanlı olduğunu, Derviş Ahmed, Horasanlı olduğunu ve Bolu'da medfun bulunduğunu söyler. Ali Vahit, William Hickman, İsmail Ünver gibi araştırmacıların ifadelerinden Hacı Bayram Velî'nin sevgi ve ilgisine mazhar olmuş bir mutasavvıf olduğu, Bolu'da Aladağ ve Bozarmut civarında yaşadığı bilgisine ulaşılır (Ünver, 2022: 229). Yavuzer, Karaman'da doğduğu ve çocukluk yıllarını burada geçirdiği kanaatindedir (Yavuzer, 2008: 24).

Kaynaklardan Horasan, Karaman, Bolu, Niğde, Manisa gibi şehirlerde yaşadığı, Kahramanmaraş ve İran'a seyahat ettiği anlaşılır. Bolu Merkez'e bağlı Tekke Işıklar köyünde, Niğde, Karaman ve Manisa'da türbe ya da makamları vardır. Kahramanmaraş'ta bir köy ve bir tepe Kemal Ümmî adını taşır. Ümmî Kemal Divanı üzerine H. Yavuzer ve R. Sarıççek'in doktora tezleri vardır. R. Sarıççek *Menâkıb-ı Kemâl Ümmî ve Bolu* adlı yazısında Derviş Ahmed Menakıbı'nın metninin verir ve şairin Bolu'yla ilişkisini ortaya koyar.

Şair hakkında halk arasında anlatılanlar daha çok Derviş Ahmed Menakıbı'na dayanır. Bolu Merkez'e bağlı Tekkederesi sakinlerinden İsmail Onsekiz (70) ve İsmet Şanlı (69) Derviş Ahmed Menakıbı'nda geçen Taşkaynatan bölgesinde askerleri doyurulması ve padişahın iyileştirilmesiyle ilgili menkıbeleri anlatmış, kız kardeşinin mezarının Tekke Işıklar köyüne 8 km uzaklıktaki Çalköy'de olduğunu ifade etmişlerdir. Bolu'da Tekkedere, Tekke Işıklar, Çalköy ve Bozarmut gibi birbirine yakın köylerde Ümmî Kemal ile ilgili anlatılara rastlanır. Tekke Işıklar köyünde adına inşa edilmiş külliye her yıl temmuz ayının ilk cuma günü anma faaliyetleri düzenlenmektedir.

Ümmî Kemal klasik nazım şekilleriyle dini ve tasavvufi konuları ustalıkla işlemiş, 15. yüzyılın önemli müellifleri arasında yer almıştır (Köprülü, 2016:458). Şiirleri sadece didaktik olmayıp ahlak esaslarını şerh eden, tabiat tasvirleri yapan, sofiyane, nağmeli duyguları yansıtır. Kırım'ın Osmanlıların

eline geçmesiyle etkisi Başkurlara ve Özbeklere kadar yayılmış, 16. ve 17. yüzyıllarda şiirlerine nazireler söyleyen şairler ortaya çıkmıştır (Köprülü, 2015:291).

Türkiye'deki kaynaklarda şair hakkındaki birbirinden farklıdır. Son yıllarda Dağıstan ve Tataristan'da gibi ülkelerde bu bilgilere ilaveler yapılmış ve şairin hayatı hakkında yeni düşünceler ortaya konulmuştur.

KAFKASYA'DAKİ KAYNAKLARDA ÜMMİ KEMAL

Kafkasya'da 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar *Yusuf Kıssası*, *Kıssâsü'l Enbiyâ*, *Battal Gazi Hikâyeleri*, *Garipnâme*, *Muhammediye*, *Ümmi Kemal Divanı* gibi Eski Anadolu Türkçesi eserlerinin okunduğu bilinmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerel dil ve şivelerle edebi eserler yazılmaya başlar. Kumuk edebiyatının çağdaş eserleri bu dönemde kaleme alınmıştır.

Salav Aliyev *Revolutsiyadan Aldağı Kumuk Adabiyat* (1980), *Kumıkskaya Literatura Srednevekovya* (1987), *Asrular Seze Gelgen Asıl Söz* (1989) adlı kitaplarında *Derbendnâme*, *Ancinâme* gibi eserlerden *Ümmi Kelmal'e*, sonra da *Kakaşuralı Abdurahman* ve *Yırçı Kazak'a* kadar Kumuk dil ve edebiyatının gelişimini değerlendirir. 2017'de Tançolpan dergisinde *Ummu Kamal'sız 600 Yıl Turganık Taman* adlı yazısı Kumuk edebiyatının Ümmi Kemal'le başladığı fikrini ileri süren bir çalışmadır. Ona göre "Türkiye âlimleri Ümmi Kemal'in Dağıstan'la ilgili tarafına bakmamış, onu Niğde, Bolu, Darende gibi yerlerle ilişkilendirmiştir (Aliyev, 2017:7). *Revolutsiyadan Aldağı Kumuk Adabiyat* adlı eserinde Ümmi Kemal'in şiirlerinin Yırçı Kazak'a kadar uzanan ilk Kumuk edebiyatının estetik değerlerini yansıttığını belirtmiş, *Abdülhüseyin İbrahimov*, *Babay*, *Abusufyan*, *Şihammât Kadi*, *N. Batırmurzayev*, *Lezgi şair Ali Ruhuli*, *Mahammât Amin* gibi kişilere dayanarak Ümmi Kemal'in Kumuk edebiyatıyla ilişkisini ortaya koymuştur (Aliyev, 1980:33).

Aliyev, *Ummu Kamal'sız 600 Yıl Turganık Taman* adlı yazısında şair hakkında elden ele dolaşan yazılı belgeler olduğu hâlde Dağıstan âlimlerinin son 20-30 yıla kadar önemli bir çaba göstermediklerini ifade eder. Oysa şiirleri Kazan'da ihtilalden önce Fars diliyle basılıp halk arasında yayılmış, Divan'ı 1859'da İstanbul'da müstakil kitap olarak basılmıştır. Tatar ve Başkurlar "Töben Volga Boyda Atı Belgili Şair" olarak Ümmi Kemal'i edebiyatlarının klasikleri arasına koymuş, lise ve üniversite programlarına sokmuşlardır.

Tatar aydın Tevfik Eydi, *Tatar Edebiyat Tarihine* dayanarak yazdığı *Hazineler Ortak: Türk Tatar Münasebetleri* adlı yazısında "Anadolu'da doğan Ümmi Kemal (ö.1475) ömrünün çoğunu İdil boyunda geçirmiştir. Kendisi bu konuda *Garibem gurbete keldim ilimden*, demektedir. Bu yörede yaşamasından dolayı onun şiirlerine dilimizin ve edebiyatımızın tesiri açıkça görülür. Ümmi Kemal'in şiirleri sadece Anadolu'da değil, İdil boyunda da el yazmaları istinsah edilerek yayılmıştır. Onun eserleri Türkiye'de henüz bilinmezken Tatar okuyucuları tarafından sevilerek okunmuştur. Divan'ı da Kazan da birkaç kez neşredilmiştir. O İdil boyunda öz şairimiz olarak tanınmaktadır (Eydi, 2004:5)." diyerek Ümmi Kemal'in Tatar edebiyatı için önemini ortaya koyar.

Dağıstan'da Kızlar, Endirey, Alhocakent gibi şehirlerde ortaya çıkan kayıtlara göre şair Dağıstan'da Endirey yakınlarındaki Koyunkala'da (günümüzdeki Bavtoğay) 1377'de doğmuştur (Aliyev, 1980:33). Dağıstan'da Pir Kamal, Kuv Kamal, Şeyh İsmayıl, Nuri, gibi adlarla da bilinir. Dağıstan'ın Erpeli bölgesindeki İsmail Dağı adının Şeyh İsmayıl'dan geldiği bilinir (Aliyev, 2017:16).

Eğitim için gittiği Şirvan'da şair Nesimi ile karşılaştığı, ülkesine döndükten sonra 20-30 yıl askerlik mesleğiyle iştigal ettikten sonra Bizans'la savaşmak için Osmanlı ülkesine geldiği rivayetleri vardır (Aliyev, 2017: 11). Aliyev, "17. yüzyılda Hüseyin tarafından yazılan *Bedâyiü'l-Vekâi* adlı eserde II. Murad'ın asker almak için Astarhan ve Derbent'e geldiği yazılıdır. O yıllarda Kumuk Sultan Mahmut Bey emrinde 70-80 bine yakın askerin Bizans serhaddinde savaşmak için Kafkasya'dan Osmanlıya gittiği bilinmektedir." bilgisini verir (Aliyev, 2017:11). Bu konuda Kâtip Çelebi'deki kaydı da belirterek Timurluların Kafkasya'ya saldırılarından sonra Osmanlı padişahı II. Murat'ın Astarhan şehrine geldiğini, Şimal Kafkasya beyliklerinden çok sayıda asker götürdüğünü ifade eder. Bu askerlerin arasında Ümmi Kemal de vardır (Aliyev, 2017:6). Şairin Kafkasya'dan Anadolu'ya gelişi hakkındaki bilgiler Türkiye'deki kaynaklarda bu şekilde detaylı olarak yer almaz.

Aliyev, Kızlar şehrinden Abdülhüseyin İbrahimov'un oğlu Babay'ın 1891 tarihli *Kamunâme* adlı eseri hakkında "Bu çalışma olmasaydı biz Ümmi Kemal'i bizimle çok yakın olmayıp Türk halkları arasından bir şair olarak görecektik (Aliyev, 2017:7)." ifadelerini kullanarak şair hakkındaki fikirlerinin kaynağını ortaya koymuştur. Ayrıca "3. İbrahimov'un eserinde Ümmi Kemal'in kendisinin ve halkının adını söylediği satırları ve onun vatan hasretiyle yazdığı şiirleri okunduğunda şairi o günlerden itibaren öz edebiyatımızın alameti kabul etmeye başladık (Aliyev, 2017:7)." diyerek şairin Kumuk edebiyatıyla ilgisini kurar. Bununla birlikte geniş şümuldeki fikir ve duygularını diğer Türk halklarından tamamen koparmanın da mümkün olmadığını belirtir.

Aliyev, Ümmi Kemal hakkında verdiği bilgileri daha çok Zaynulabidinoğlu Abdülhüseyin İbrahimov'a ve onun oğlu olan Babay'a dayandırır. "Dağıstan'ın Kızlarkala (Kızlar) şehrinde doğan İbrahimov Osmanlı Türkçesi, Rusça, Arapça, Farsça ve Kalmukça öğrenerek bu dillerde yazılan pek çok eseri okumuş ve Kafkasya halklarının kültür ve edebiyatları hakkında önemli notları almış bir aydındır (Zengin, 2022:6-7)."

Diğer kaynaklar Abdülhüseyin İbrahimov'un atası Zaynulabidin, Zaynulabidinoğlu Abdülhüseyin İbrahimov, Babay, Abusufyan, Şihammatt Kadi, Güney Dağıstan'da Lezgi âlim Ali Ruhulî, N. Batırmurzayev gibi kişilerdir. Kazbek rayonundaki bazı âlimlerin kitapları ve elyazmaları da önemlidir (Aliyev, 2017/6:6). Dağıstan'da okunan Ümmi Kemal şiirlerinin bir kısmı 18. yüzyılda yaşamış olan Lezgi şair Ali Ruhulî'nin kitapları arasında, bir kısmı da ihtilalden önce Türkiye'de ve Kazan şehrinde çıkan eserlerde yer alır (Aliyev, 1980:34). Şairin şiirlerinin ortaya çıkmasında edebiyatçı Galip Sadıkî'nin büyük çabası olmuştur (Aliyev, 1980:34).

1909'da Kazan'da *Cahbar Tarihi* adlı üç ciltlik bir eser basılmıştır. 1488 yılındaki bir Bulgar kaynağına dayanan bu eserde Ümmi Kemal'in şeceresi vardır. Bu esere göre bilinen atası Balus Buharay'dır. Bu durumdan haberdar olmamızı sağlayan kişi Mahammatt Amin olmuştur. (Aliyev, 2017: 25)."

KAFKASYA'DAKİ ÜMMİ KEMAL ŞİİRLERİ

Aliyev Dağıstan ve diğer Kafkasya ülkelerindeki kaynaklardan tespit ettiği Ümmi Kemal şiirlerini ilk olarak 1980'de *Revolutsiyadan Aldağı Kumuk Adabiyat* adlı eserinde yayınlamıştır. "15. Yüzyılda Dağıstan'dan gidip Türkiye'de yaşayan belgeli Kumuk şair Ummu Kamal öz halkına olan sevgi ve hasretini böyle yazmıştır (Aliyev, 1987:25)." ifadesini kullandığı *Kumıkskaya Literatura Srednevekovya (1987)* adlı eserde de bazı şiirlere yer verir. 2017'de Tan Çolpan dergisinin 6. sayısında adı geçen makalede daha önce yayınladığı şiirlerin bazılarını düzeltmiş ve yeni ilaveler yapmıştır.

Sözlü ve yazılı kaynaklardan toplanıp bugünkü Kumuk Türkçesine aktarılmış şiirlerin şekil yönünden Ümmi Kemal Divanı'ndaki aruzla yazılmış olanlara benzemediği görülür. Fakat bu manzumeler Ümmi Kemal'in Kafkasya'da ne derecede etkili bir şair olduğunu gösteren önemli kayıtlardır. Aliyev'in eserinden Latin harflerine aktarılan şiirler dipnotlardaki açıklamalarıyla birlikte aşağıdaki gibidir.

Ölme Süygen Seni Alır

İsbayı sadak baylar,
Savdugerci yılky haylar.
Gemeçi küsmeñ çalır,
Ölme süygen seni alır.

Gül Açılır Yaz Olur

Deñizde biz saz olur.
Gül açılır yaz olur.

Men yarım¹ gül demen,
Gülnü ömürü az olur.

Teñirim Şükür Bolsuñ Özüne

Ahırat tizginlerin tizesen,
Dünya arzuların² gönüllerde üzesen.
Seni rahmatıña suvsaganlar az medi?
Olağa dert yutdurmak parz medi?

Haşık Ellerine Kim Geter?

İmmi dili³ bize verer habar,
Haşık ellerine⁴ kim geter?
Hasiretli yandı neker⁵,
Haşık ellerine kim geter?

Elter gönül ol ellere,
Miskin Kumuk sümbüllere⁶.
Sönmüz ol bağı⁷ gülleri,
Haşık ellerine kim geter.

Haşıklar vaktı seyir⁸,
Handa gönül anı yeyir⁹.
Onuñdan alır heyir,
Haşık ellerine kim geter.

İmmi hepti hepti¹⁰ kayan,
Pasat göçüp bardım o yan.
Bakı degil bizge cahan,

¹ Yar: Kız, dos.

² Arzu: Umut, neget.

³ İmmi dili: Kamalını yüregi, gönü.

⁴ Haşık elleri: Tuvğan eline.

⁵ Neker: Yürekni gönülnü nökeri.

⁶ Sümbül: Yañı tuvup turağan bürtüğü sütlü buday başlar.

⁷ Bağ: Bav.

⁸ Seyir: Haşıklıknı zamanı.

⁹ Anı yerip: Kulak asıp.

¹⁰ Hepti hepti kayan: Ne hak, nehakdan, hökünçlükde.

Dost ellerine kim geter.

Billahi ol eliniñ yolu,
Menin canımını söygülü.

Şair Busaň

Şair busaň sen ayt.
Hak sözünden uzanma¹.
Kâh² kılıç kesmesdey,
Kıyın barnı içiñde
Senden esgik gişi bar mı?
Bu Kamu³ Melik⁴, Rum⁵, Çin⁶ içinde.

Har Erke Sözde Dahnı Olmaz

Taň görsek sonuñda aňşam olmaz.
Yaz bolar sonuñda kış yok.
Har Süleymen degen melik bolmas.
Bu cahanda⁷ har yüzüklü hanım bolmas
Har bahadur⁸ Rustam bolmas.
Har bulakda zezem bolmas
Aylanamda neçe iş bar
Tek sonarım⁹ ala bolmas¹⁰.
Her erke¹¹ sözde dahnı olmaz.

Kâh Kök Bolur

Kâh kök bolur
Kâh yer bolur
Kâh bay bolur

¹ Uzanma: kaçma, ari tayma.

² Kâh: Meçdometiyalanı forması.

³ Kamu: barı.

⁴ Melik: Paçalık.

⁵ Rum: Bizantiya.

⁶ Çin: Katay.

⁷ Cahanda: Pasat dünyada.

⁸ Bahadur: Batır.

⁹ Sonar: Bırıngı muzıkalnıy kural.

¹⁰ Ala bolmas: Alıp bolmay, uşatmay.

¹¹ Erke: Erkelengen.

Kâh yohsul¹

Kâh hoca kâh kart

Kâh bolur pakır

Ahır da bir biyçara²

Hakiñ çığarır

Alhamiñ oğur

Ne Uçun Ne Yağşı

Öksüzler yetimler uçun

Atadan anadan mahrumlar uçun³

Hasiret yanğan haşıklar uçun

Çatlağa urunğan didarlar⁴ uçun

Arş götergen malayikler uçun

Ahı zarlı fallahlar⁵ uçun

Yer, kök, güneş, ünem çak uçun

Ab, hak, bad, ataş, barı yak uçun⁶

Hak özegi hak uçun

Hakdan ozğan hak yağşı

Lakin Vatan Ya Allah Vatan

Tuvdum, ösdüm bu vatanda

Görmedim möslim⁷ cahanda

Ana elden kuşa bocak⁸

Etdim Rum'u ocak ocak

Gezdim, tüzdüm çoğ devleşdim

Ahır vatanım oylaşdım

Eskişahar'da⁹ saban sürdüm.

Hay aman! Koyun'a yol görmedim

İñ son barıp Şam'a döndüm

¹ Yohsul: Yok bolur.

² Biyçara: Katıngışı.

³ Mahrumlar uçun: Ayrılğanlar uçun.

⁴ Didarlar: Gözler.

⁵ Fallahlar: Çiftçiler.

⁶ Ab-Suv, Tabiat, Ot uçun. Hak: Barlık, gerti.

⁷ Meslim: "Bütün". Bu kelime 2017'deki yazıda "müselim" olarak yazılmış ve "nasibim" anlamı verilmiştir.

⁸ Küşlengen canlar yimik getdik

⁹ Eskişahar: Anatoliya'dahi bir şahar.

Sanım oyurlarım başdır
Hip belidir orda yatan
Lakin vatan ya Allah vatan!

Memleketinden bahsettiği bu şiir 2017'deki yazıda küçük farklılıklarla aşağıdaki gibi verilmiştir. *Hay aman! Koyun'a yol görmedim* cümlesi *Aylana Koyun'u gördüm* şeklinde; *Lakin vatan ya Allah vatan!* dizesi de *Lakin vatan alda vatan!* şeklindedir. Koyun şairin doğum yeri olan Koyunkala'dır. Dağıstan'da günümüzdeki adı Bavtoğay'dır.

Eskişahar'da saban sürdüm.
Aylana Koyun'u (Koyunkala) gördüm.
İñ soñ barup Şam'a döndüm.
Amma bu yerler de hoşdur
Sanım oyurları bardır.
Hali belidir orta yatan
Lakin vatan alda vatan!

Kayda Saadi?

Kayda Saadi Kamalitdin
Attar, Balad, Gülşet, Alban
Kayda ol İza, Nasih, Hamit
Haci, Salih ve Anı Şir¹
Kamal Ummu oğur ağlar²
Olanı mersiyasın³ alışıp
Kamal Ummu, seni de ömürün geçdi
Amma sen bu cahandan geçmediñ (Aliyev, 1980:33-40).

Şiirlerde; *arzu, bağ, bahadır, biyçara, cahan, Çin, dil, didar, el, fallah, kâh, kamu, kuşa bocak, marsiya, Melik, möslüm (müslim), Rum, seyir, sümbül, uçun, yar, ağla-, ol-, uzan-, ye-, yer- yohsul gibi* kelimelerin anlamları dipnotlarda verilmiştir. Bazı şiirlerde yardımcı fiilin (*ol-/bol-*), belirtme hâl ekinin (+I/+nI), yönelme hâl ekinin (+A/+ğa, +ge) ikili kullanımları vardır.

İlk iki şiir mânî tarzındadır. Anadolu'da oldukça yaygın mânîlerin Ümmi Kemal'e atfedilmesi onun halk nazarındaki yüksek derecesini gösterir. *Kayda Saadi* adlı şiirde şairin adı Kamal Ummu olarak iki kez geçer. Bu şiirdeki *Saadi, Camalitdin, Attar, Valad, Gülşet, Alban, İza, Nasih, Hamit, Haci, Salih ve Anı Şir* gibi şahıs adları da dikkat çekicidir. *Haşık Ellerine Kim Geter* şiirinde kendisi için *İmmi adı* ve *İmmi dili* tabirlerini kullanmıştır. *Kumuk sümbüller* ifadesi mensup olduğu boyla alakalıdır.

Lakin Vatan Ya Allah Vatan adlı şiirde eğitim ya da başka sebeplerle dolaştığı *Rum, Bakı, Eskişahar, Koyun (Koyunkala), Şam* gibi yerlerin adı vardır. Şairin doğum yeri olduğu sanılan *Koyun (Koyunkala)* Dağıstan'da Endirey'e bağlı bugünkü *Bavtoğay*'dır.

¹ *Anı Şir*: Bırınğı zamanlarda busurman halkları arasında atı aytilgan şairler, alimler, has oyçular.

² *Ağlar*: Yılar.

³ *Marsiyası*: Olağa bağışlanğan kayğılı, paşman nazmular.

Şiirlerde genel olarak şairin iç dünyasında yaşanan çatışmalar dile getirilmiştir. *Yer-kök, bay-yoksul, hoca-kart* gibi zıtlıklar ve *bulak-Zemzem, Melik-Süleyman, bahadır-Rüstem* benzetmeleri vardır. Bazı şiirlerde atasözü ve kalıp ifadeler yer verilmiştir.

Tançolpan dergisinin 2017'de çıkan 6. sayısında; *Herbette düştüm /Bu yer meni yurtum tügül*. Bir başka şiirde; *Bu uzak elde koş konaktır benim /Ah kah gücüm kuvatım yok* gibi beyitler ve *Bu meni makamım tügül* şeklinde dizeler şairin yaşadığı vatan hasretini yansıtan sözlerdir.

1898'da Kazan'da basılan divanında *Kuv Kamal İmme* adı vardır.

Hay sen haşık otuna yanmadıñ.

Miskin topuragina girip yatmadıñ.

Kuv Kamal İmme, sen barı kervanlardan geçiğe misen?

Nege sen kapul yatasan?

Uykuñdan uyanmadıñ.

Hak sözüne inanmadıñ (Aliyev 2017:17).

Anadolu'daki Ümme Kemal Divanı'ndaki aruz vezniyle yazılmış şiirleri Aliyev'in Dağıstan'da Kumuk Türkçesiyle neşrettiği şiirlerle zaman, dönem, şekil ve içerik bakımından karşılaştırmak zordur. Fakat Divan'daki şiirlerin Kumuk, Kırım, Tatar, Balkar gibi Kıpçak şivelerinden izler taşıyıp taşımadığına bakıldığında dikkat çeken ortak ses, şekil ve söz varlığı unsurlarına rastlanır. Örnek olarak Divan'da Eski Anadolu Türkçesinin belirleyici ses bilgisi özelliklerinden t>d tonlulaşmasının aksine kelime başında Kıpçak grubu şivelerindeki gibi t ünsüzünü koruyan çok sayıda örnek vardır: *Tag, tamar, tana, tanuk, taş "dış", taşra, taşragı, tatlu, tavar, togan, togru, tolu, ton, toptolu, tudag, tagıd-, tal-, tan- "danışmak", tañ-, tayan-, tog-, togrıl-, tolan-, toln-, toñ- "don-", tonan-, toyın-, toyur-, tur-, tut-, tuy- vb.* (Yavuzer, 2008).

Kıpçak özelliği olan b>v (*Erdevil, kisvet, torva, bagvan*), g>v (*sovuk, kov-*) ses değişmesi örnekleri görülür. Kumuk Türkçesindeki çift ünsüzle biten Arapça kelimelerde görülen u türemesinin örnekleri (*bahtulu "bahtlı", assılu "asil"*) vardır.

Söz varlığında; *alda- apar-, az- "sapmak", ag-, bile git-, çap-, ay- "ayıklamak", kakı- kara- "bakmak", kuc- "kucaklamak", otar-, suvar-, sı-, sın-, tarık-, ugrula-, ut- "kazanmak", uvad-, yastan-, yığ- "ayırma"* gibi fiiller ve *añsuz, arkunlug, biti, ak biti "ak kitap, sağdan verilen kitap" bilesince, becid, benefşe, bigi, cife, çaga, dükeli, çü, dirnek, em, erk, evbaş, eksüklü, geñsüz, girtü, dost-ı girtü, hamayıl, igen, irte, kaçan, kanda, kanı, kankı, karañu, kayısı, kılavuz, kılavuz, koldaş, kur, nişe, kölge, ögüş, öñ, öñdin, sabak, sagış, sanavber, sin, sinle, sinlek, soñ, sorıcı, sükel, uş, yarıcı "yardımcı", yasavul, yatlu, yavlak, yay "yaz", yayak, yaz "bahar", yazuk, yazuklu, yirinci vb.* (Yavuzer 2008) ad ve ad soylu kelimeler Kumuk Türkçesi ve diğer bazı Kıpçak şiveleriyle ortaktır.

SONUÇ

Hayatı hakkında kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler verilen Ümme Kemal Türkiye, Dağıstan, Tataristan, Özbekistan ve Başkurdistan gibi ülkelerde tanınmış mutasavvıf bir şair olup şiirleriyle geniş bir coğrafyada Türkçe konuşan pek çok insana tesir etmiştir.

Prof. Dr. Salav Aliyev, çalışmalarında şairin Dağıstan'da Endirey'e bağlı Koyunkala'da doğduğunu ifade eder. Ayrıca, askerlik ve eğitim hayatı gibi hususlarda Anadolu'daki kaynak eserlerde bulunmayan bazı bilgileri verir.

Aliyev'in Kafkasya kaynaklarında tespit ettiği şiirler Ümme Kemal'i ilk vatanında bir halk şairi olarak karşımıza çıkarır. Onun Osmanlı coğrafyasında sufi bir divan şairi olması aldığı tasavvuf eğitiminin bir sonucudur. 15. Yüzyıl Divan Şiirinde tam anlamıyla tasavvuf düşüncesi hâkim olduğundan Aliyev'in Ümme Kemal'de dikkat çektiği *vatanı taşlap gitmek, vatancılık, millet şuuru, halkçılık* gibi temalar Divan'daki şiirlerde görülmez.

Bugünkü Kumuk Türkçesine aktarılmış halk şiiri tarzında manzumeler Ümme Kemal'in Dağıstan ve Kafkasya'yla yakın bir bağının olduğunu gösterir.

Divan'a dil bilgisi açısından bakıldığında; söz varlığındaki ortaklık, tonlulaşmaya aykırı örnekler, *asl> assılı, baht> bahtılı* gibi ses türemeleri, *kara-, kuc-* gibi fiiller, *çü, irte, öñ, soñ* gibi edatlar, *em, hamayıl, girtü, koldaş, sanavber, yasavul, yayak, yazuk* gibi ad soylu kelimeler eserdeki Kumuk ve diğer Kıpçak Türkçelerinin etkisini gösteren emarelerdir.

Bu yazıda Aliyev'in çalışmaları ışığında Ümmî Kemal'in Kafkasya'da Kumuklar ve diğer Türkçe konuşan halklar üzerinde bıraktığı tesir ortaya konulmuştur. Şairin Kafkasya'yla ilgisini belirgin hâle getiren bu bilgiler, yazılacak Ümmî Kemal biyografilerinde göz önüne alınabilir.

KAYNAKLAR

- Aliyev, S. (1980). *Revolutsiyadan Aldağı Kumuk Adabiyat*, Mahaçkala.
- Aliyev, S. (1987). *Kumıkskaya Literatura Srednevekoviya*, Mahaçkala.
- Aliyev, S. (1989). *Asrular Seze Gelgen Asıl Söz*, Mahaçkala.
- Aliyev, S. (2017). *Ummu Kamalsız 600 yıl Turganık Taman, Tançolpan Sayı: 6 Mahaçkala*.
- Köprülü, M. F. (2015). Türk edebiyatı ders notları, Alfa Yay.
- Köprülü, M. F. (2016). Türk edebiyatı tarihi, alfa yay.
- Pekacar, Ç. (2011). kumuk Türkçesi sözlüğü, TDK Yay.
- Sarıççek, R. (2016). Menâkıb-ı Ümmî Kemâl ve Bolu, Divân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 17.
- Sarıççek, R. (1997). *Kemâl Ümmî, Hayatı, Sanatı ve Divânı (İnceleme-Metin)*, [Basılmamış doktora tezi], İnönü Üniversitesi.
- Ünver, İ. (2022). Kemal Ümmî, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 25, s. 229-230, Ankara. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kemal-ummi>).
- Yavuzer, H. (2008). *Kemâl Ümmî Divânı (İnceleme-Metin)*, Bamer Yayınları.
- Eydi, T. (2004). Hazineseler Ortak: Türk Tatar Münasebetleri, Türklük Araştırmaları Dergisi-15, (Çeviren: Birseler Oruç) Bahar.
- Zengin T. (2022). Amanhor, Abdulhüseyin İbrahimov-Kızlarlı, Bengü Yay.
- Sözlü kaynaklar İsmail Onsekiz (70), İsmet Şanlı (68)